

УДК 342.729 : 323.27 : 340.12

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.1.7>

МІЖНАРОДНІ І НАЦІОНАЛЬНІ ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОСНОВИ ПРАВА НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗБОРІВ У КОНТЕКСТІ ПРИНЦИПІВ ЗАКОННОСТІ І ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Джолос С.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
ORCID: 0000-0002-0001-5523
e-mail: debofor@gmail.com

Скрипаловський Я.В.,
старший офіцер юридичної служби
Черкаського ОТЦК та СП,
майор юстиції

Джолос С.В., Скрипаловський Я.В. Міжнародні і національні правові засади та філософські основи права на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права.

Стаття присвячена міжнародним і національним правовим засадам права на свободу мирних зборів у контексті принципів законності і верховенства права.

Окреслено основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів. Проаналізовано основні положення Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року, (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року, а також практики Європейського суду з прав людини щодо права на мирні збори.

Висвітлено основні положення національного та, зокрема, конституційного права, що гарантує свободу мирних зборів.

Проакцентовано на монопольному праві держави застосовувати примус.

Визначено основні засади розмежування мирних і немирних зібрань. Зазначено, що використання мітингувальниками масок, касок, щитів, палиць, «коктейлів Молотова», жбурління бруківки, підпалювання покришок, штурми і захоплення будівель, напади на працівників правоохоронних органів чи інших громадян, захоплення заручників, продовження вчинення насильницьких протиправних дій незважаючи на вимогу правоохоронців їх припинити, об'єднання у всілякі «сотні» і «самооборони» тощо є явними ознаками немирного характеру масових зібрань.

Вказано на ту обставину, що право на свободу мирних зібрань за жодних обставин не можна плутати з діями, спрямованими на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, масовими заворушеннями та різноманітними злочинами незаконних воєнізованих чи збройних формувань тощо.

Наголошено на кримінально-правових аспектах кваліфікації діянь учасників «немирних зібрань», а також необхідності притягнення до юридичної відповідальності всіх видів співучасників (організаторів, виконавців, підбурювачів і пособників) у вказаних видах злочинів.

Піддано критиці теорію «народного суверенітету» та ідею «безмежної свободи».

Зауважено, що теорія суспільного договору і природного права дає можливість заперечити право на повстання та обґрунтувати державний абсолютизм.

Обґрунтовано думку про те, що «право на повстання» суперечить законності і демократії та є знаряддям узурпації влади і встановлення тиранії.

Визначено основні засади законної діяльності держави щодо недопущення перетворення мирних зібрань на бунти, повстання, революції і заколоти тощо.

Ключові слова: право на свободу мирних зборів, немирні збори, міжнародні документи, закон, верховенство права, народний суверенітет, свобода, природне право, суспільний договір, монополія держави на насильство.

Dzholos S.V., Skrypaloyskyi Y.V. International and national legal principles and philosophical foundations of the right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and the rule of law.

The article is devoted to the international and national legal principles of the right to freedom of peaceful assembly in the context of the principles of legality and the rule of law.

The main international standards of the right to freedom of peaceful assembly are outlined. The main provisions of the Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948, the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966, the (European) Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of November 4, 1950, as well as the practice of the European Court of Human Rights on the right to peaceful assembly are analyzed.

The main provisions of national and, in particular, constitutional law, which guarantees freedom of peaceful assembly, are highlighted.

It was emphasized on the state monopoly right to use coercion.

The main principles of distinguishing between peaceful and non-peaceful assemblies have been determined. It has been noted that the use of masks, helmets, shields, sticks, «Molotov cocktails» by protesters, throwing cobblestones, setting tires on fire, storming and seizing buildings, attacks on law enforcement officers or other citizens, hostage-taking, continuing to commit violent illegal actions despite the law enforcement officers' demands to stop them, uniting into various «hundreds» and «self-defense» groups, etc. are clear signs of the non-peaceful nature of mass assemblies.

It is pointed out that the right to freedom of peaceful assembly should under no circumstances be confused with actions aimed at the violent change or overthrow of the constitutional order or the seizure of state power, mass riots and various crimes by illegal paramilitary or armed formations, etc.

The criminal-legal aspects of qualifying the actions of participants in «non-peaceful assemblies» are emphasized, as well as the need to hold to legal liability all types of accomplices (organizer, principal offender, abettor, accessory) in these types of crimes.

The theory of «popular sovereignty» and the idea of «unlimited freedom» are criticized.

It was noted that the theory of the social contract and natural law makes it possible to deny the right to revolt and to justify the state absolutism.

It was substantiated that the «right to revolt» contradicts legality and democracy and helps to usurp the power and to establish the tyranny.

The main principles of the state's legal activity in preventing peaceful assemblies from turning into riots, uprisings, revolutions and insurrections, etc., are determined.

Key words: right to freedom of peaceful assembly, non-peaceful assembly, international documents, law, rule of law, popular sovereignty, freedom, natural law, social contract, state monopoly on violence.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення, коли міжнародно-правові та національні акти рясніють згадками про «природні і невідчужувані» права людини, вельми важливою залишається проблема з'ясування основних належних засад права на свободу мирних зібрань у їх взаємодії з принципами законності і верховенства права.

Річ у тім, що саме право на свободу мирних зібрань передбачає своєрідну акумуляцію зусиль великої кількості окремих індивідів, що, за умови гіперболізації та неадекватного сприйняття маргінальними елементами, може призводити до масових заворушень та дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, що здійснюються незаконними воєнізованими чи збройними формуваннями.

Таким чином, визначення фундаментальних міжнародних і національних правових основ права на свободу мирних зборів є важливою засадою дотримання принципів законності і верховенства права, що забезпечують суспільство від анархії, хаосу, беззаконня та сваволі люмпенізованого натовпу вузьколобих санкюлотів під керівництвом юрби жадібних до влади самозванців-клептократів. Тож, актуальність цієї праці є самоочевидною.

Аналіз досліджень і публікацій. У контексті даного дослідження, важлива роль належить ідеям і працям таких мислителів і діячів, як: Аврелій Августин, Аристотель, Дж. Бентам, Е. Берк,

Ж. Боден, Дж. Віко, А.В. Войціховський, Х. фон Вольф, Т. Гоббс, Л. Гумплович, Г.Г. Демиденко, С.В. Джолос, Р. Ієринг, Ж. Кальвін, Ю.С. Кононенко, А.І. Кормич, С.А. Котляревський, Н.М. Крестовська, Р. Куйбіда, В.І. Ленін, Дж. Локк, Н. Макіавеллі, Л.Г. Матвєєва, Ш.Л. де Монтеск'є, Т. Мюнцер, Ф. Ніцше, О.В. Петришин, Полібій, С. фон Пуфендорф, О.М. Радищев, Ж.Ж. Руссо, М. Серєда, Солон, Г. Спенсер, Б. Спіноза, Х. Томазій, Т.І. Фулей, Шан Ян, судді Європейського суду з прав людини, автори актів національного законодавства і міжнародних документів у сфері прав людини тощо.

Формулювання цілей статті. Разом із тим, необхідно визнати, що певні аспекти досліджуваної проблематики на даний момент все ще не знайшли належного вираження. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) окреслити основні міжнародні стандарти права на свободу мирних зборів; б) висвітлити основні положення національного права, що гарантує свободу мирних зборів; в) вказати на ту обставину, що право на свободу мирних зібрань за жодних обставин не можна плутати з діями, спрямованими на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, масовими заворушеннями та різноманітними злочинами незаконних воєнізованих чи збройних формувань; г) звернути увагу на хиткість основних положень теорії «народного суверенітету» та ідей «безмежної свободи»; ґ) зауважити, що теорія суспільного договору і природного права дає можливість заперечити право на повстання та обґрунтувати державний абсолютизм; д) обґрунтувати думку про те, що «право на повстання» суперечить законності і демократії та є знаряддям узурпації влади і встановлення тиранії; е) визначити основні засади законної діяльності держави щодо недопущення перетворення мирних зібрань на бунти, повстання і революції тощо.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, слід зауважити, що основними міжнародними документами, які закріплюють право на свободу мирних зібрань (в різних інтерпретаціях цієї назви) є такі документи: Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. [1], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [2], а також (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11. 1950 р. [3].

Так, відповідно до ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини, прийнятої і проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.: «Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій» [1].

При цьому, відповідно до ч. 3 ст. 21 цієї ж Декларації: «Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування» [1].

Крім того, згідно зі ст. 28 вищезгаданої Декларації: «Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені» [1].

Зауважимо, що в абзаці 3 Преамбули Загальної декларації прав людини від 10.12.1948 р. сказано, що «...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення...» [1].

З наведеного випливає той факт, що Генасамблея ООН визнає право людей на свободу мирних зборів (ч. 1 ст. 20 Загальної декларації прав людини 1948 р.).

Натомість, як випливає з Преамбули вищезгаданої Декларації 1948 р., різноманітні повстання (бунти, заколоти, революції тощо) є теоретично припустимими лише як «останній засіб» і лише для опору «тиранії і гнобленню» (що у реаліях післявоєнного часу, очевидно, стосувалося певних режимів на кшталт гітлерівського).

При цьому, з вищевказаних положень Загальної декларації прав людини 1948 р., цілком очевидно, що в усіх тих випадках, коли права людини, кращою чи гіршою мірою, охороняються силою закону, і відбуваються періодичні вибори, відсутні є «тиранія і гноблення»; тож, у свою чергу, і такий «останній засіб», як «повстання», є цілком неприпустимим, оскільки революційна анархія і хаос заворушень прямо посягають на належне людям «право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи... можуть бути здійснені».

Таким чином, у рядках Загальної декларації прав людини 1948 р. цілком можна простежити основні засади відмежування права людей на свободу мирних зібрань від масових безпорядків та інших подібних злочинних діянь.

Наступним етапом у закріпленні на універсальному рівні права на мирні збори стало прийняття Генасамблеєю ООН (із подальшою ратифікацією більшістю держав світу) Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р., ст. 21 якого каже: «Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» [2].

Як бачимо, у цьому документі вже чітко визначено основні засади обмеження права на мирні збори, проти справедливості і логічності яких було би безглуздо заперечувати.

У контексті нашого дослідження важливо згадати і положення (Європейської) Конвенції про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950 р., ст. 11 якої каже:

«1. Кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави» [3].

Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що справи щодо статті 11 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. займають чільне місце у практиці Європейського суду з прав людини [4; 5].

При цьому, досить важливим є питання про співвідношення принципу законності, з одного боку, і «верховенства права» – з другого, зокрема й у питаннях щодо «повідомлювального і дозвільного характеру регулювання мирних зібрань» [5, с. 52]. Т.І. Фулей у цьому контексті зазначає: «Країни Ради Європи мають різне законодавче регулювання мирних зібрань. В одних державах-членах Конвенції вимагається отримати дозвіл, в інших – повідомляти. Строк повідомлення також відрізняється. Наприклад, аналіз національного законодавства, що зустрічається в рішеннях ЄСПЛ, свідчить, що в Австрії цей строк – 24 години, в Угорщині – 72 години, в деяких державах він чітко не встановлений. Але в усякому випадку Суд вимагає толерантного ставлення з боку держави. Навіть якщо акція була проведена формально незаконно (без дозволу – там, де він вимагається), то це не означає, що її відразу слід розігнати» [5, с. 50].

У п. 90 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Каспаров та інші проти Росії» (Kasparov and Others v. Russia) від 3 жовтня 2013 року сказано: «90. Суд повторює, що хоч вимога влади про санкціонування мітингів і не вступає апіорі в протиріччя з духом статті 11, виходячи з необхідності підтримання громадського порядку і національної безпеки, незаконні акції, такі як проведення демонстрації без попередньо отриманої санкції, не можуть виправдовувати обмеження свободи зібрань (див. рішення у справах «Cisse v. France», заява № 51346/99, § 50, ECHR 2002-III, і «Oya Ataman v. Turkey», заява № 74552/01, §§ 37 і 39). Незважаючи на те, що дотримання правил, які регулюють публічні заходи, таких як система попередніх повідомлень, має важливе значення для спокійного проведення громадських заходів, оскільки вони дозволяють владі мінімізувати порушення дорожнього руху і вжити інших заходів безпеки, недотримання цих правил не може бути підставою для їх заборони. Зокрема, у тих випадках, коли неорганізовані демонстранти не вчиняють жодних актів насилля, Суд вимагає, щоб влада зберігала певний рівень толерантності до мирних зібрань, оскільки свобода зібрань, гарантована статтею 11 Конвенції, є невід'ємним правом (там само, § 42; див. також рішення у справах «Bukta and Others v. Hungary», заява № 25691/04, § 34, ECHR 2007-III; «Fáber v. Hungary», заява № 40721/08, § 49, від 24 липня 2012 року, і «Berladir and Others v. Russia», заява № 34202/06, § 38, від 10 липня 2012 року)» [5, с. 50].

Аналізуючи зміст ст. 11 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. та практику Європейського суду з прав людини, Т.І. Фулей вказує: «... необхідність повідомлення чи одержання дозволу на проведення демонстрації чи мітингу сама по собі не порушує статтю 11 Конвенції, якщо лише така вимога зі сторони держави не має на меті перешкодити мирному зібранню. Однак у демократичному суспільстві можуть виникати і спонтанні зібрання, тому неотримання дозволу чи неповідомлення завчасно саме по собі не має

викликати розгону зібрання, **якщо учасники не вдаються до насильства**» [5, с. 52] (*останні 6 слів виділено автором цієї статті*).

У свою чергу, національне законодавство різних країн також закріплює виключно «право на мирні збори» й аж ніяк не «право на немирні збори» чи «право на повстання», що однозначно сприяло би зануренню відповідної держави у стан постійної насильницької боротьби за владу різних сумнівних угруповань, анархії, пануванню хаосу і загибелі держави: не випадково видатний мислитель, сучасник Англійської буржуазної революції середини XVII ст., Т. Гоббс стверджував, що смута – це хвороба, а громадянська війна – це смерть державного організму [6, с. 72].

Тож, слідуючи досвіду цивілізованих країн світу, у ст. 39 Конституції України 1996 р. сказано: «Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [7].

В цьому контексті необхідно сказати, що закріплення у міжнародних та національних актах саме «права на мирні збори» автоматично виключає існування т.зв. «права на повстання» чи на проведення «немирних» зборів.

Таким чином, надзвичайно важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зборів [4, с. 3-4; 5, с. 27-28].

Р. Куйбіда та М. Середя [4, с. 3] наводять позицію Європейського суду з прав людини з цього питання. Так, у п. 56 рішення у справі DJAVIT AN v. TURKEY від 20 лютого 2003 р., заява № 20652/92, Європейський суд з прав людини зазначає: «Право на свободу зібрань є основоположним правом у демократичному суспільстві і так само, як і право на свободу вираження поглядів, є однією з основ такого суспільства. Таким чином, не слід його тлумачити обмежувально... Тому це право поширюється як на приватні зустрічі, так і в громадських місцях, на статичні зібрання та публічні процесії; крім того, його можуть здійснювати як індивідуми, так і ті, хто організує зібрання...» [4, с. 3]. Більше того, у п. 55 рішення у справі MAKHMUDOV v. RUSSIA від 26 липня 2007, заява № 35082/04, Європейський суд з прав людини вказує: «Суд повторює, що право на зібрання охоплює приватні зібрання та у громадських місцях, так само, як статичні зібрання чи зібрання у формі процесії; це право може бути реалізовано як індивідуальними учасниками, так і організаторами зібрання» [4, с. 3].

Разом із тим, Р. Куйбіда та М. Середя [4, с. 3] також вказують і на позицію Європейського суду з прав людини щодо питання: чим мирне зібрання відрізняється від немирного?

Так, відповідно до п. 77 рішення Європейського суду з прав людини у справі STANKOV AND THE UNITED MACEDONIAN ORGANISATION ILINDEN v. BULGARIA від жовтня 2001 р., заяви № 29221/95, № 29225/95: «Стаття 11 Конвенції захищає лише право на «мирні зібрання». Це поняття, згідно з прецедентним правом Європейської Комісії, не охоплює демонстрації, в яких організатори та учасники мали насильницькі наміри» [4, с. 4].

Крім того, у п. 37 рішення Європейського суду з прав людини у справі CISSE v. FRANCE від 9 липня 2002 р., заява № 51346/99, сказано: «На практиці, єдиним типом подій, які не кваліфікуються як «мирні зібрання» є ті, в яких організатори і учасники мають намір використовувати насильство» [4, с. 4].

Стосовно мирного і немирного характеру зібрань Т.І. Фулей пише: «Щоб збори чи акція протесту охоплювалися сферою дії статті 11 Конвенції, вони неодмінно повинні мати мирний характер» [5, с. 27]. Так, в ухвалі Європейського суду з прав людини щодо прийнятності заяви № 13079/87 G. v. Germany, зазначено, що власне прикметник «мирний» є кваліфікуючою ознакою, і поняття «мирне зібрання» не охоплює демонстрації, де організатори й учасники мають насильницькі наміри, які призводять до громадських заворушень [5, с. 27]. Відповідно, якщо національні органи влади мають достатні підстави вважати, що певні зібрання, демонстрації чи мітинги не матимуть мирного характеру, то обмеження на такі заходи, включаючи їх заборону, можуть бути виправданими, однак виходячи не з частини 2 статті 11 Конвенції, оскільки такі зібрання не охоплюються статтею 11, а з огляду на немирний характер зібрання. Таким чином, важливо з'ясувати, чи мали із самого початку організатори зібрання мирні наміри [5, с. 27]. При цьому, на

думку Т.І. Фулей, «... мирний характер зібрань є презумпцією, і тягар доведення невідповідності зібрання його мирному характеру несе орган, який звертається до суду з адміністративним позовом про обмеження проведення мирного зібрання. Таке обмеження може бути виправдане лише в тому випадку, якщо існує реальна небезпека виникнення заворушень, які неможливо попередити іншими, менш жорсткими заходами. Таким чином, заборонні заходи повинні бути суворо обґрунтовані» [5, с. 28].

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід визнати, що у разі, якщо організатори та/або учасники масових заходів хоча би мають намір застосовувати насильство (не кажучи вже про його фактичне застосування!), відповідні зібрання, поза всяким сумнівом, не є мирними, а відтак являють собою сукупність певних кримінально-караних діянь, головне місце серед яких, зокрема, належить таким, як:

1. Дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (для прикладу, ст. 109 Кримінального кодексу України [8]).
2. Масові заворушення (для прикладу, ст. 294 КК України [8]).
3. Створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань (для прикладу, ст. 260 КК України [8]) та багато-багато інших.

При цьому, явними ознаками наявності немирних намірів учасників масових заходів слід вважати, зокрема й такі, як: а) організація учасників протестних акцій у різноманітні «сотні» і «самооборони»; б) підпалювання покришок, використання мітингувальниками зброї, масок-балаклав, щитів, касок, палиць, феєрверків, бруківки, «коктейлів Молотова» та інших предметів, як зброї тощо; в) вчинення нападів на громадян та співробітників правоохоронних органів; захоплення заручників; напади на охоронювані об'єкти, конвої, жилі приміщення громадян, приміщення державних і громадських підприємств, установ і організацій, а також їх захоплення; вчинення збройного опору, погроза чи застосування зброї та інших предметів, що загрожує життю і здоров'ю працівника правоохоронного органу або іншої особи; вчинення інших злочинів тощо; г) продовження вчинення вищезначених та інших насильницьких дій, у т.ч. і після нібито досягнення певних домовленостей з владою тощо.

У цьому контексті, зазначимо, що міжнародне право прав людини дає чітку відповідь на питання, як мають діяти правоохоронні органи держави у випадку, якщо «мирні зібрання» стають «немирними» і перетворюються на заворушення або повстання. Так, зокрема, у ч. 2 ст. 2 (Європейської) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. чітко сказано:

«2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання» [3].

У цьому контексті слід окремо зауважити, що навіть у випадку явного перевищення влади або службових повноважень працівниками правоохоронних органів чи іншими посадовцями, право на мирні збори не може перероджуватися у т.зв. «право на постання», а мітингувальники не мають жодного права вдаватися до насильства (тим більше, на наступний день після завершення застосування заходів примусу працівниками правоохоронних органів, коли, фігурально висловлюючись, фактично закінчився час для вчинення «необхідної оборони»), оскільки ще з часів Давнього Риму відомий загальний принцип права «ex injuria non oritur jus», або «ex injuria non oritur actio», що означає «порушення права не створює права» [9, с. 61].

Тож, у разі виникнення питань щодо законності окремих дій окремих працівників правоохоронних органів, зацікавлені особи повинні виключно у законний спосіб захищати свої права, зокрема шляхом звернення до органів прокуратури і суду, особливо якщо вони дійсно прагнуть розбудови правової держави, а не революційної анархії, беззаконня, хаосу, сваволі і тиранії.

У даному контексті слід зазначити, що якщо пересічний законослухняний громадянин стає свідком групових або масових насильницьких дій чи злочинів, наприклад бійки між двома групами осіб, він звертається до правоохоронних органів, а то і взагалі залишає місце події. Натомість, якщо громадянин починає втручатися у вищезначений конфлікт на боці одного з угруповань або надавати йому допомогу для продовження незаконних дій, він, таким чином, перестає бути законослухняним і стає співучасником тих самих масових насильницьких дій чи злочинів.

Таким чином, будь яке залучення громадян до участі у масових заворушеннях, до дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, до участі у незаконних воєнізованих чи збройних формуваннях тощо, навіть якщо воно відбувається у формі «пожертви в ім'я революції», допомоги у виготовленні «коктейлів Молотова», пригостання пиріжками чи роздавання печива мітингувальникам, фактично, являє собою пособництво, як форму співучасті у кримінальному правопорушенні (ч. 5 ст. 27 КК [8]). При цьому, наприклад, згідно з ч. 2 ст. 29 Кримінального кодексу України від 05.04.2001 р. «Організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною статті 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини цього Кодексу, яка передбачає кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем» [8].

...Наші опоненти можуть спробувати заперечити вищевикладені прописні істини, посилячись на теорію «народного суверенітету», ідеї «свободи», концепцію природного права і суспільного договору тощо (тим самим, фактично, виправдовуючи масові заворушення; дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань та інші злочинні суспільно-небезпечні діяння, що мали місце в різних країнах у минулому, і, головне, підтримуючи їх можливість у майбутньому, вже проти чинної влади та на погібель тієї чи іншої держави).

Тож, відповімо нашим потенційним опонентам таким чином.

...Т.зв. «теорія народного суверенітету» та виведене з неї «право на повстання», яке, нібито, має народ, як «носіє суверенітету» і «джерело влади», набули певного рівня популярності після виходу друком у 1762 р. відомої праці Ж.Ж. Руссо «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» [10]. При цьому, сучасні вчені цілком резонно називають Ж.Ж. Руссо творцем політичного радикалізму [6, с. 101], а його програму – основою ідеології політичного радикалізму [6, с. 105]. Зауважимо, при цьому, що радикалізм, як і будь-які інші крайнощі, далекі від законності і здорового глузду, таїть у собі величезну небезпеку для держави і суспільства, оскільки підбурює руйнівні сили до гонитви за вельми ефемерними цілями...

Крім того, теорія «народного суверенітету» не має під собою історичних доказів: держава, влада і право з'явилися у країнах Давнього Сходу та Античного світу за кілька тисяч років до того, як Ж.Ж. Руссо у середині XVIII ст. вирішив у угоду віянням буржуазної епохи проголосити народ «джерелом влади», і упродовж всього цього часу, в умовах рабовласництва і феодалізму, більшість людей були не владарюючими, а підвладними, і саме сила та насильство були і залишаються основою державності, владарювання і права (яке, не слід забувати, і нині забезпечується саме примусовою силою держави).

Тож, Л. Гумплович тонко підмітив, що «Історія не дає нам жодного прикладу, де би держава виникала не за допомогою насильства, а якимось інакше» [11, с. 47, 71], при цьому, «тільки по відношенню до завойовницького походження держав вчені посиляються на історію і таким чином визнають його історично достовірним, а інші способи виникнення, нібито очевидні самі по собі, допускаються без історичних доказів» [11, с. 49]. При цьому, зауважимо, що, так чи інакше, величезна кількість мислителів різних епох вказували на генетичний і органічний зв'язок між державою, владою, правом та силою і насильством (а то і прямо вказували, що виникнення, існування та функціонування держави, влади і права напряму пов'язані з насильством) – згадаймо, наприклад, певні погляди таких мислителів, як Шан Ян [12, с. 18-19], Солон [12, с. 21], Аристотель [12, с. 31], Полібій [12, с. 33], Аврелій Августин [12, с. 46], Н. Макіавеллі [12, с. 62-64], Т. Мюнцер і Ж. Кальвін [12, с. 66], Ж. Боден [12, с. 67], Б. Спіноза [12, с. 76], Т. Гоббс [12, с. 82], Дж. Віко [12, с. 109], О.М. Радищев [12, с. 119], Дж. Бентам [12, с. 139], Р. Ієринг [12, с. 162], Г. Спенсер [12, с. 163], Ф. Ніцше [12, с. 171-172], С.А. Котляревський [12, с. 195], В.І. Ленін [12, с. 210-211] та ін.

Тому, не випадково, сучасні дослідниці Н.М. Крестовська та Л.Г. Матвєєва вказують, що до числа рис, властивих тільки державній владі, відноситься і «монополія (виняткове право) на видання загальнообов'язкових правил поведінки та забезпечення виконання їх за допомогою примусової сили держави» [13, с. 74].

...Стосовно свободи, палкими прихильниками якої, мабуть, є значна частина наших опонентів, зауважимо наступне.

Геніальний французький мислитель XVIII ст. барон Ш.Л. де Монтеск'є стверджував: «Немає слова, яке одержало би стільки різноманітних значень і справляло би таке різне враження на уми, як слово «свобода». Одні називають свободою легку можливість скидати того, кого вони наділили

тиранічною владою; другі – право обирати того, кому вони зобов'язані підкорятися; треті – право носити зброю та чинити насильства; четверті бачать її в привілеї перебувати під управлінням людини своєї національності або підкорятися своїм власним законам. Певний народ тривалий час вважав за свободу звичай носити довгу бороду. Інші поєднують цю назву з певною формою правління, виключаючи всі інші. Люди, що вкусили блага республіканського правління, ототожнювали поняття свободи з цим правлінням, а люди, які користувалися благами монархічного правління, – з монархією. Нарешті, кожен називав свободою те правління, яке найбільше відповідало його звичаям або схильностям... Нарешті, через те, що в демократіях народ, мабуть, може робити все, що хоче, свободу приурочили до цього ладу, змішавши, таким чином, владу народу зі свободою народу... Але політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити те, що хочеться. У державі, тобто у суспільстві, де є закони, свобода може полягати тільки в тому, щоб мати можливість робити те, чого належить хотіти, і не бути примушеним робити те, чого не належить хотіти. Необхідно усвідомити, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було би свободи, оскільки те ж саме могли би робити й інші громадяни» [14, с. 136-137].

Тож, Ш.Л. де Монтеск'є цілком резонно зауважує, що свобода повинна мати певні межі, визначені законом.

У свою чергу, геніальний англо-ірландський мислитель XVIII ст., засновник ідеології консерватизму Е. Берк у своїй безсмертній праці «Роздуми про революцію у Франції» (1790 р.) пише: «Що таке свобода без мудрості і доброчесності? Це найбільше зло з усіх можливих; це нерозсудливість, порок і безумство, що не піддаються приборканню» [15; 16, с. 355]. Мислитель продовжує: «Чи повинен я серйозно привітати безумця, який втік з-під захисту божевільні та цілющої темряви своєї палати лише тому, що він знову отримав можливість користуватися світлом і свободою? Чи повинен я привітати вбивцю чи розбійника з великої дороги, який розбив кайдани тюрми, зі здобуттям ним своїх природних прав? Це було би схоже на епізод звільнення злочинців, засуджених до галер, героїчним філософом – Лицарем Сумного Образу» [15; 16, с. 69].

Також, Е. Берк вчить: «Люди не мають права на те, що не розсудливо та не є для них благом» [15; 16, с. 136], що, знову ж таки, цілком резонно, оскільки те, що нерозсудливо та шкодить людині, прямо суперечить природному праву та здоровому глузду, як джерелу його пізнання.

Тож, резюмуючи погляди Ш.Л. де Монтеск'є та Е. Берка на питання свободи, слід визнати, що свобода не може і не повинна порушувати законність, суперечити здоровому глузду та заподіювати шкоду людині і суспільству.

...Стосовно виведення т.зв. «права на повстання» з теорії природного права і суспільного договору, слід зауважити, що на противагу працям вже згаданого Ж.Ж. Руссо та відомого поборника прав людини – ліберала-работорговця [17-20] Дж. Локка, який видав у 1690 р. відому працю «Два трактати про правління» [21], для того, щоб обґрунтувати ідеями «права на повстання» «законний характер» «Славної революції» 1688-1689 рр. (тобто, фактично, для того, щоб проспівати дифірамби новоствореній владі, утвердженій революційним шляхом), існують і праці інших авторів, які небезпідставно роблять з відповідних теорій цілком протилежні висновки.

Так, зокрема, геніальний англійський мислитель XVII ст. Т. Гоббс вважав, що у додержавному «природному стані», через неприборканість людських пристрастей та егоїзму, панувала «війна всіх проти всіх», для здолання якої народ уклав суспільний договір та зрікся своєї безмежної природної свободи (у т.ч. і права на повстання) на користь держави, яка, для забезпечення миру, порядку та добробуту, подібно до могутньої морської потвори Левіафана, повинна мати необмежену силу та безмежну владу щодо підданих [22; 23, с. 218-219]. У свою чергу, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф [12, с. 107-109], Е. Берк [15; 16] та ін. вельми критично сприймали т.зв. «право на повстання», а то й прямо заперечували його, оскільки також резонно вважали, що за суспільним договором люди передали державі більшу частину, якщо не всю повноту, своєї «природної» свободи.

При цьому, варто згадати позицію геніального англійського мислителя Нового часу Дж. Бен-тама, який взагалі відкидав теорію природного права, зміст якої вважав невиразний і таким, що кожним трактується по-різному, а також спростовував теорію суспільного договору, оскільки держави створюються або шляхом насильства, або на основі звичаю. Небезпідставно мислитель різко критикував французьку Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., резонно вважаючи, що ідея прав людини призводить до анархії та опору державній владі, а «право», протиставлене

закону, стає ворогом розуму і найстрашнішим руйнівником уряду [6, с. 144]. Дж. Бентам резюмує: «Жоден уряд не втримається і дня, якщо кожен почне чинити опір людським законам, які не відповідають його особистим поняттям про природне право» [12, с. 138-139].

Водночас, якщо, все ж таки, виводити виникнення та існування держави і права з суспільного договору, слід мати на увазі таке. Якщо держава породжена суспільним договором, це означає, що її закони так само походять від нього. При цьому, взаємні права й обов'язки держави та особи, у т.ч. закріплені законодавством, виникають та існують тільки за умови чинності суспільного договору. Таким чином, якщо повстання (революція) є розірванням суспільного договору, держава та влада, проти яких вони відбулися, більше не зв'язані жодними узами з повстанцями, які своїми діями самі поставили себе поза законами суспільства. Більше того, для реалізації такої високої мети держави, як забезпечення миру, безпеки, спокою, добробуту і свободи підданих, держава жодним чином не обмежена у виборі засобів для придушення повстання, оскільки її свята місія – захистити від беззаконня та безладу ту частину суспільства, яка не розриває, а навпаки дотримується суспільного договору. Звідси випливає той факт, що держава вправі вживати відповідних заходів для придушення повстання, самозбереження та захисту прав законотворчого населення.

При цьому, зауважимо, що республіканська форма правління була винайдена якраз для того, щоб періодичні вибори або всенародний референдум з питань відставки певної посадової особи прийшли на зміну «праву на повстання». У свою чергу, вираження та з'ясування волі народу можливе виключно за умови дотримання визначених законом процедур безпосередньої демократії, зокрема виборів і референдумів. Натомість, дії повстанців не мають нічого спільного з народовладдям, оскільки, фактично, повстанці не запитували думку всього народу та не були уповноважені виражати його волю, тим більше у такий радикальний спосіб, як революція. Більше того, діяння революціонерів, як правило, спрямовані на повалення законної влади, сформованої демократичним шляхом, тобто грубо порушують волю народу, висловлену під час попередніх виборів, і, таким чином, суперечать фундаментальним підвалинам народовладдя. Тож, по суті, т.зв. «право на повстання» є лише знаряддям узурпації влади лідерами відповідних рухів та служить утвердженню тиранії, а не демократії [24, с. 147-148].

Відповідно, для запобігання хаосу, беззаконню, анархії, війні, масовим жертвам, руйнуванням, розрусі, тиранії та іншим бідам, держава має повне право та навіть обов'язок вживати усіх можливих законних заходів для недопущення переродження мирних зборів у немирні та, відповідно, для протидії бунтам, повстанням, революціям і переворотам, як це слідує з основних міжнародних актів, національного законодавства цивілізованих держав та ідей мудрих і розсудливих філософів.

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких основних **висновків**:

1. Основними міжнародними документами, які закріплюють право на мирні збори, є: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.

2. З положень Загальної декларації прав людини 1948 р. випливає, що в усіх тих випадках, коли права людини, кращою чи гіршою мірою, охороняються силою закону, і відбуваються періодичні вибори, відсутніми є «тиранія і гноблення»; тож, у свою чергу, і такий «останній засіб», як «повстання», є цілком неприпустимим, оскільки революційна анархія і хаос заворушень прямо посягають на належне людям «право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи... можуть бути здійснені».

3. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. та (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. допускають можливість обмеження права на мирні зібрання в демократичному суспільстві на підставі закону і необхідності «в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб» та «в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» відповідно.

4. Нормативне закріплення саме «права на мирні збори» та підстав його обмеження у демократичному суспільстві, означає, що його існування автоматично виключає наявність у будь-яких осіб «права на немирні збори» чи, тим більше, т.зв. «права на повстання».

5. Національне законодавство цивілізованих держав, у т.ч. і Конституція України 1996 р., також закріплюють виключно право на мирні збори та аж ніяк не право на «немирні» збори чи «право на повстання», які ведуть до знищення держави.

6. Як впливає з нормативних документів, практики Європейського суду з прав людини та доктрини, надзвичайно важливою теоретичною і практичною проблемою є розрізнення «мирних» і «немирних» зібрань, насамперед за критерієм намірів організаторів та/або учасників масових заходів застосовувати або не застосовувати насильство.

7. Цілком очевидно, що використання мітингувальниками масок, касок, щитів, палиць, «коктейлів Молотова», жбурляння бруківки, підпалювання покришок, штурми і захоплення будівель, напади на працівників правоохоронних органів чи інших громадян, захоплення заручників, продовження вчинення насильницьких протиправних дій незважаючи на вимогу правоохоронців їх припинити, об'єднання у всілякі «сотні» і «самооборони» тощо є явними ознаками немирного характеру масових зібрань і їх переродження у масові заворушення, дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу чи на захоплення державної влади, створення незаконних воєнізованих чи збройних формувань та інші злочини.

8. Згідно з ч. 2 ст. 2 (Європейська) Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. цілком допустимим є застосування сили, навіть з летальними наслідками, якщо воно є виключно необхідним для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

9. Монопольне право на застосування насильства належить державі. При цьому, один із загальних принципів права «ex injuria non oritur jus» означає «порушення права не створює права», тож, навіть у випадку зловживань і перевищення влади представниками держави, зацікавлені особи повинні утриматися від «немирних» зібрань і виключно у законний спосіб захищати свої права, зокрема шляхом звернення до органів прокуратури і суду тощо, інакше у суспільстві неминучі революційна анархія, хаос, беззаконня, сваволя і тиранія.

10. При кваліфікації діянь, що мають ознаки масових безпорядків, дій, спрямованих на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади, створення та діяльності незаконних воєнізованих чи збройних формувань тощо необхідно враховувати, що кримінальній відповідальності за вчинення вищевказаних діянь підлягають не тільки організатори і виконавці, але, також, і підбурювачі та пособники.

11. Прихильники «права на повстання», котрі визнають за т.зв. «народом» навіть «право на немирні збори», зазвичай, намагаються обґрунтовувати свої претензії ідеями «народного суверенітету», «свободи» та положеннями теорії природного права і суспільного договору. При цьому, їм слід мати на увазі наступне.

12. Т.зв. «народ» не має права на повстання також і з огляду на те, що теорія народного суверенітету не має під собою історичних доказів, адже держава, влада і право існували впродовж кількох тисячоліть в умовах рабовласництва і феодалізму аж до середини XVIII ст., коли Ж.Ж. Руссо вирішив проголосити народ «джерелом влади». При цьому, як зазначає Л. Гумплович, єдиною теорією держави, що має під собою історичні докази, є теорія насильства. Тож, справжнім джерелом влади є сила, й аж ніяк не народ.

13. Аналіз ідей Ш.Л. де Монтеск'є, Е. Берка та ін. дають підстави стверджувати, що свобода не може і не повинна порушувати законність, суперечити здоровому глузду та заподіювати шкоду людині і суспільству, оскільки у протилежному випадку вона являє собою беззаконня, безумство і руйнацію та знищує свободу інших людей і всього суспільства.

14. Теорія суспільного договору дає можливість обґрунтувати не тільки право на повстання (Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо), але й державний абсолютизм (Т. Гоббс, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф) та право держави на придушення революцій, у т.ч. і жорстокими методами. Якщо повстання (революція) є розірванням суспільного договору, це означає, що держава більше не має жодних зобов'язань перед повстанцями. Водночас, за державою зберігається обов'язок забезпечити мир, безпеку і добробут тих громадян, котрі не розривали суспільного договору з нею. Для забезпечення виконання цієї високої місії держава вправі застосувати будь-які засоби проти революціонерів, які, розірвавши суспільний договір, самі поставили себе поза законами суспільства.

15. Право на повстання є безглуздом за республіканської форми правління, яка за самою своєю природою покликана унеможливити узурпацію влади внаслідок існування періодичних виборів. При цьому, право на повстання жодною мірою не відповідає ідеям народовладдя, оскільки повстанці, фактично, не запитували думку всього народу, не одержували мандату на вираження його волі, однак, навпаки, здійснюючи спробу повалити законну владу, сформовану демократичним

шляхом, грубо порушують волю народу, висловлену під час попередніх виборів. Тож, право на повстання, по суті, суперечить фундаментальним засадам народовладдя, є знаряддям узурпації влади лідерами відповідних рухів і служить утвердженню тиранії, а не демократії.

16. Відповідно, для запобігання хаосу, беззаконню, анархії, війні, масовим жертвам, руйнуванням, розрусі, тиранії та іншим бідам, держава має право та обов'язок вживати усіх можливих законних заходів для недопущення переродження мирних зборів у немирні та, відповідно, для протидії бунтам, повстанням, революціям і переворотам, як це впливає з основних міжнародних актів, національного законодавства цивілізованих держав та ідей мудрих і розсудливих філософів.

Перспективним напрямком подальшої розробки цієї проблематики слід вважати досягнення усіх тих бід, які несуть суспільству революції, бунти, повстання, заколоти і перевороти і т.ін., а також виявлення основних заходів, що мають застосовуватися державною владою для попередження і припинення немирних зібрань та притягнення до юридичної відповідальності винних тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
3. (Європейська) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 10.12.2024 р.).
4. Куйбіда Р., Середа М. Свобода мирних зібрань у практиці Європейського суду з прав людини (компіляція позицій Суду). Київ: Центр політико-правових реформ, 2013. 24 с.
5. Фулей Т.І. Свобода мирних зібрань: науково-методичний посібник для суддів. Київ: Фе-нікс, 2014. 112 с.
6. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ : Правова єдність, 2009. 312 с.
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
9. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2020. 544 с.
10. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты / перевод с французького. М.: Канон-пресс-Ц, Кучково поле, 1998. 416 с.
11. Гумплович Л. Общее учение о государствѣ. Санктъ-Петербургъ, 1910. 516 с.
12. Історія вчень про державу і право: підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.
13. Крестовська Н.М., Матвеева Л.Г. Теорія держави і права: елементарний курс. Видання друге. Харків: ТОВ«Одіссей», 2008. 432 с.
14. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. М.: Мысль, 1999. 672 с.
15. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. М.: Рудомино, 1993. 144 с.
16. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / пер. с англ. С. Векслер; под ред. А. Бабица. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 411 с.
17. David Armitage, D. (2004). John Locke, Carolina, and the two treatises of government. *Political Theory*, 32(5), 602–627.
18. Walbert, D. (2008). A little kingdom in Carolina // LEARN NC. www.learnnc.org . URL: <http://www.davidwalbert.com/pdf/learnnc/a-little-kingdom-in-carolina-p1665.pdf> (date of reference: 08.12.2024).
19. Seán Mac Mathúna. Slavery and London. URL: http://www.fantompowa.net/Flame/slavery_in_london.html (date of reference: 08.12.2024).

20. Harris, T., & Taylor, S. (2015). The final crisis of the Stuart monarchy: the revolutions of 1688-91 in their British, Atlantic and European contexts (Vol. 16). Ch. 3: Whig Thought and The Revolution of 1688-91, John Marshall. Pp. 75-76, Boydell & Brewer.
21. Локк Дж. Два трактата о правлении // Локк Дж. Сочинения: в 3 т. М.: Мысль, 1988. Т. 3. С. 135–405.
22. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1964.
23. Кухта Б. Левіафан. Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 218-219.
24. Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Держава і революції: монографія. Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с.